

Jasper Kata (1983) egyiptológus, kulturális antropológus, az ELTE BTK Egyiptológiai Tanszékének megbízott előadója, az ELTE Thébai Régészeti Missziója TT 65 Projektjének tagja. Kutatási területe az óegyiptomi vallástörténet és filológia.

Piramisszövegek: egy óegyiptomi halotti korpusz hagyományozódása

Jasper Kata

A *Piramisszövegek* (a következőkben *PT*, azaz *Pyramid Texts*) az egyetemes kultúrtörténet legősibb vallásos szövegkorpuszát alkotják. Halotti kontextusból ismertek, először királyi piramisok sírkamráinak falaira írva mutathatók ki az 5. dinasztia (Kr. e. 2494–2345)¹ uralmának végétől. A szöveggyűjtemény áldozati, apotropaikus és teológiai/kozmoográfiai szövegekből áll, amelyek végső célja, hogy elősegítsék a halott – jelen esetben – a fáraó *ahh*á, megdicsőült lélekké válását és égbe emelkedését, ahol a „pusztulást nem ismerő” csillagok között univerzális uralkodóként létezett tovább.²

Az Unisz-piramis kijárat felé vezető folyosóján az utolsó feliratokkal borított fal-felület utolsó mondása³ ennek megfelelően a következőképpen szól: „Ó, Haefemhaef, hozd Unisznak a szeferet-hotepet (nevű dolgot), ami Ozirisz gerincoszlopán van, hogy Unisz azon kijöhessen az ég felé, (és) hogy Unisz védelmezze Rét az égben!” (*PT* 321 § 517 [W/C/E/19–20])⁴

Piramisszövegekkel a 6. dinasztia (Kr. e. 2345–2181) második felétől királynéi piramisokban is találkozhatunk, az I. Átmeneti kortól (Kr. e. 2160–2055) kezdve pedig már az elit halotti szövegeinek is részévé váltak – akár kőbe vésvé, masztabák sírkamráinak falán, akár ládakoporsók belső oldalára írva, a *Koporsószövegek* (a következőkben *CT*, azaz *Coffin Texts*) közé ékelve. Hagyományozódásuk egészen a római korig kimutatható, néhány mondásuk pedig a *Halottak Könyve* (a következőkben *HK*) bizonyos fejezeteibe szerkesztve is tovább élt.

A *Piramisszövegek* legkorábban Unisz (5. dinasztia, Kr. e. 2375–2345) fáraó piramisának (1. kép) föld alatti termeiből ismertek. Az itt rögzített korpuszban egy hosz-

1. kép. Unisz piramisa (5. dinasztia vége), Közép-Szakkara (fotó: Jasper K.)

szú fejlődési folyamat első, konkrétan is érzékelhető megnyilvánulása érhető tetten, az itt megjelenő passzusok egy tetemes részének eredete ugyanis legalább a dinasztikus kor elejéig vezethető vissza. A *PT* esetében tehát egy olyan halotti szövegcsoporthoz van szó, amelyet különböző korú, eredetű és műfajú írásokból állítottak össze. A gyűjtemény darabjai valójában az evilágra vonatkozó szakrális szövegek átültetései a halotti szférába, keletkezésük hátterében pedig leginkább olyan „politikai” célok állhattak, mint az investitúra, a felszentelés vagy a védelem, illetve az áldozati formulák esetében a templomi áldozati rítusok. A *PT* egy része feltehetően még az első egyiptomi piramis (Dzsószer, 3. dinasztia, Kr. e. 2667–2648) megépítése előtt keletkezett, hiszen annak építé-

*A túlvilági révész motívuma
a Piramisszövegekben*

– (Ó), *Herefhaef* [a révész neve, szó szerint: *Akinek-az-arca-maga-mögött-van*], szállítsd át Pepit a Sásmezőre!

– Honnan jöttél?

– *Auaweretből* (Butó) jött, az ő iszítja a kobra, amely az istenből jött elő, az ureusz, amely Réből jött elő. Szállítsátok őt át, tegyétek őt partra a Sásmezőn, (ó), eme négy ah-lélek, akik Merirével [I. Pepi trónneve] vannak: Hapi, Duamutef, Imszeti, Qebehszenuef: ket-tő (az egyik) oldalon, kettő (a másik) oldalon!

PT 505 §§ 1091a–1092d (P/Cmed/E 26–29)

Révész-mondások a Koporsószövegekből

– Azt mondd, hogy át fogsz kelni az ég keleti felére? (Ha) átkelsz, mit fogsz csinálni?

– Kormányozni fogom a városokat, (és) irányítani a településeket. Ismerni fogom azt, akinek van (ti. gazdag), és adni fogok annak, akinek nincs (ti. szegény). Lakomát fogok ké-szíteni neked (a folyón) felfelé hajózáván, és kerek cipót/süteményt lefelé hajózáván. (Ó), *Mahaf* [szó szerint: *Aki-maga-mögé-néz, az egyik révész neve*], ébreszd föl nekem *Aqent* [a másik révést] gyorsan [szó szerint: *töltsd meg magad élettel!*]! *Íme, én megjöttem.*

– (Ami) azt (illeti), amit mondtál, hogy át fogsz kelni az ég ama keleti felére, ha átkelsz, mit fogsz csinálni? *Ismered-e az utat, amin áthaladsz, (ó), varázsló?*

– *Ismerem azt az utat, amin átkelek.*

– *Mi az az út, amelyen áthaladsz?*

– *A föld ereje az. A Sásmezőre megyek.*

– *Ki az tehát, aki vezetni fog téged?*

– *A királyi nővérpár az, akik vezetni fognak engem.*

– *Ki az tehát, aki elmondja neved eme felséges istennek?*

– *Udzaib* [szó szerint: *Aki-informált*] az, *Szokarisz* idősebb fivére. (Ó), *Mahaf*, ébreszd föl nekem *Aqent* gyorsan! *Íme, én megjöttem.*

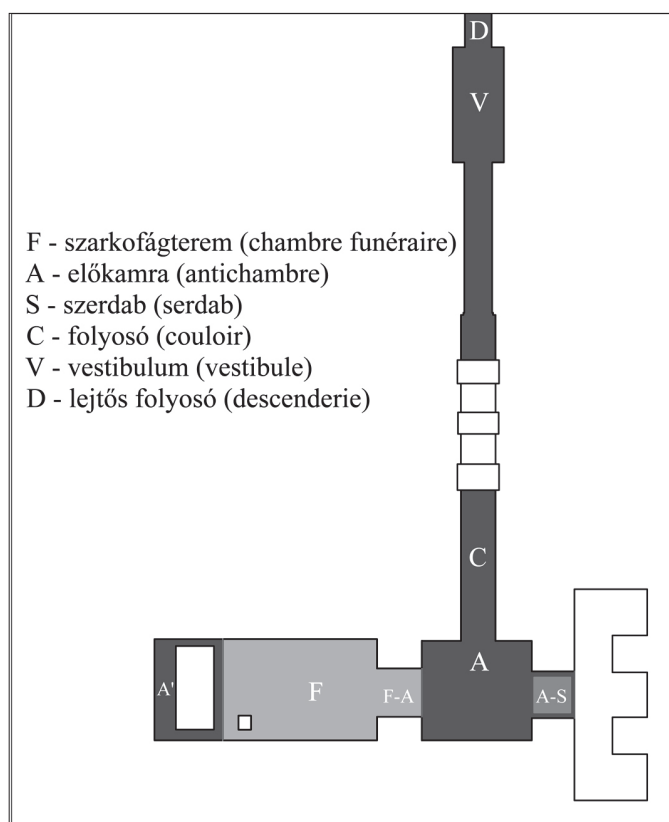
CT V 103e–106g (397. mondás a *Hórhothep sírkamrája* [T1C] és *Zathathor-Ipi sírkamrája* [Sq2Sq] falán található változatok alapján)

szeti koncepciója csaknem teljesen hiányzik a szövegekből. A korpusz legrégebbi elemei egészen a Kr. e. 4–3. évezred fordulójáig, a Korai dinasztikus korig (1–2. dinasztia, Kr. e. 3000–2686), vagy akár a Felső- és Alsó-Egyiptom egyesítését megelőző Predinasztikus korig (Kr. e. 3300–3000) vezethetők vissza az időben.⁵

Mindez azt is jelenti, hogy tartalom tekintetében különféle kulturális és teológiai elemek keveredésének lehetünk tanúi. Helyenként előbb említik az északi országrészt és égtáját, mint a délit, ami a délről történő országegyesítés, vagyis a dinasztikus kor kezdete után már következetesen fordítva történt. Másfelől a szövegek sokrétűen kapcsolódnak a predinasztikus és dinasztikus héliopoliszi tanokhoz is, amelyek a fáraónikus kultúra alapját jelentették mind politikai, mind teológiai szempontból. Ennek megfelelően megjelenik az őszanyag, a Nun, és benne a teremtő akarat, *ib*, valamint a teremtő isten, Ré, ahogyan a föld és az ég istenei, Geb és Nut is. A *PT*-ben ugyanakkor szerepel a 3–4. dinasztia óta kimutatható isten, Atum is, aki a Nunból származott, és aki Rével együtt osztozott a teremtő ősiszten szerepén, szinkretisztikus alakban, Ré-Atum néven. Megmutatkozik továbbá az első ikerpár, Su és Tefnut is, az étellel teli levegő és annak dinamikus női megfelelője. Végezetül, a *PT*-ben megjelennek az oziriszi körhöz tartozó istenek, Ozirisz, Ízisz, Széth, Nephthüsz és Hórusz, a hozzájuk kapcsolódó teológiai tartalmakkal együtt. Mindez az időközben végbement társadalmi és politikai változásokat is tükrözte, hiszen az 5. dinasztia elejétől Ozirisz, a nagy isten kultusza gyakorlatilag az egész országban elterjedt. Ez jelezte egyrészt a centralizált hatalom kiterjesztését, de egyben utalt az apáról fiúra történő öröklés elvére is, valamint a társadalmi tagozódásra, amely a királyi családból, az elitből és a népből állt. Mivel az imént bemutatott tanok megalkotása mind Héliopoliszhoz kapcsolódott, a *Piramisszövegekről* elmondható, hogy nemcsak fizikailag, első megjelenési helyük révén, hanem konceptuálisan is a memphiszi-szakkarai régióból eredtek.⁶ A szövegekben emellett egyaránt megtalálhatóak az asztrális, a szoláris, valamint az oziriszi, khthónikus túlvilág-koncepciók elemei.⁷

A halotti rítusok tekintetében a korpusz egy kollektív halotti rituális kontextust tükröz, amely nem csupán az uralkodót érinti, hiszen egyaránt részesül benne az elit és a széles néptömegek is. Bizonyos mondások arra utalnak, hogy a túlvilágot nemcsak az istenek és a halott királyok, de további megdicsőült lelkek (*ah*) és holtak (*mut*) is benépesítették.⁸ Mindezt jól illusztrálja egy legkorábban I. Pepi piramisából ismert szövegrész (*PT*ⁿ 666 C § 1930c–e [P/S/Se 67]), amelyet ottani, töredékes állapotban való megmaradása miatt Neith királyné piramisából ismerünk maradéktalanul, és amelyből kiderül, hogy az ún. túlvilági „nagy tó” veszélyes hely volt mind a megdicsőült lelkek, mind a holtak számára, amelytől óvakodni kellett: „Recitáció: Ó, eme Neith, óvakodj a nagy tótól! Pocsolya az az *ah*oknak (szó szerint: az *ahokra* vonatkozóan), ajtó az a holtaknak (szó szerint: a holtakra vonatkozóan)” (Nt/B/E ii 39). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy már Unisznál, vagyis az első szövegekkel borított piramisban is történt utalás a holtakra (*mut*).⁹ Emellett az elitsírok dekorációs programja is számos képi vagy szöveges utalást tartalmazott olyan *PT*-ben megjelenő elemekre, mint az *Áldozati Rítus* vagy az égbé emelkedés motívuma.¹⁰ A *Révész-mondásokat* illetően (lásd a szöveget a margón) pedig, amelyek a halál mint átkelés metaforájához kapcsolódtak, Susanne Bickel megállapította, hogy az átkelés feltételeként megjelenő dialógus (ti. a halottnak válaszolnia kellett a révész által feltett kérdésekre, mielőtt beszállt a bárkába), amely az I. Átmeneti korban mutatható ki először, már az Ó-birodalomban is a szövegek része lehetett, amelyekből a kikérdezést bizonyíthatóan elhagyták annak elkerülése érdekében, hogy az uralkodó egy egyszerű révész kérdéseire kényszerüljön válaszolni.¹¹ Az a korpusz tehát, amit *PT*-ként ismerünk, tulajdonképpen egy fokozatosan fejlődő orális hagyomány írásos rögzítése, annak is az uralkodó számára átszerkesztett, esetenként kibővített vagy megcsonkított verziója, amelyet papiruszról a piramis föld alatti termeinek falára ültettek át.¹²

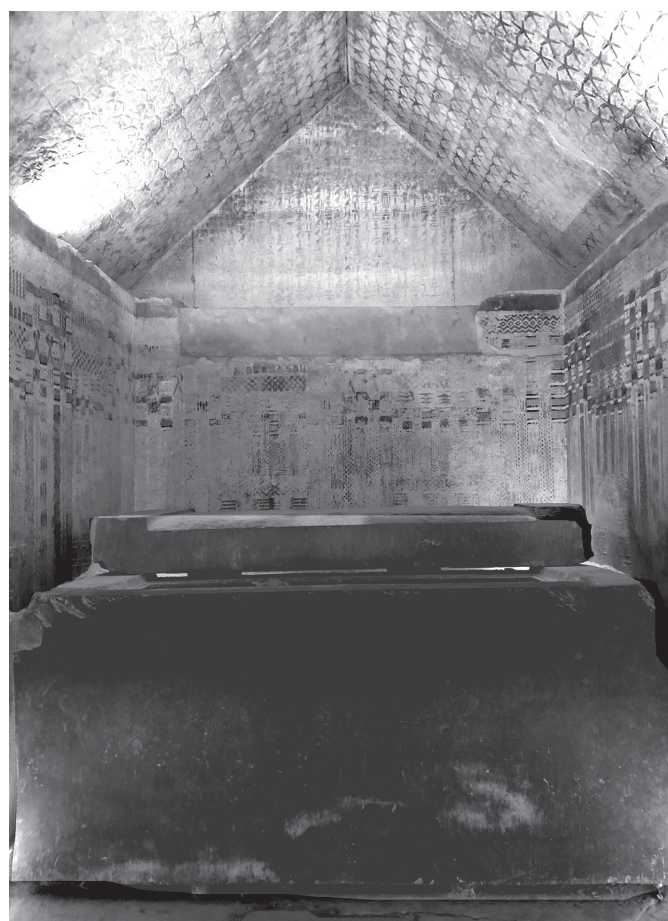
E termék építészeti elemei már Uniszt megelőzően, Dzsedkaré Iszeszi (5. dinasztia, Kr. e. 2414–2375) piramisában is kimutathatók, noha szövegek nélkül.¹³ Mindennek jelentősége abban áll, hogy az Unisz-piramisban és az azt követő piramisokban egyértelműen igazolható az épített tér és a benne rögzített szöveg egysége.¹⁴ Mindkettő arra a halott lélek által megtett utazásra utalt, amely a fel-

2. kép. Egy szövegekkel borított piramis föld alatti termeinek sematikus rajza (adaptáció Mathieu 2017, 377, 1. ábra nyomán, B. Mathieu engedélyével közölve; rajz: Jasper A.)

támadástól az égbe emelkedésig vezetett (2. kép). Az említett eszkhatológiai „útvonal” térbeli elemei tehát már Unisz előtt is megfoghatók Dzsedkaré Iszeszinél, amely a későbbi uralkodók sírjaiban is irányadó volt, egészen II. Pepi koráig (Kr. e. 2278–2184).¹⁵

Ennek megfelelően a halott uralkodó testét a piramis – magát a kozmoszt is reprezentáló – föld alatti termeinek legnyugatibb csarnokában, a szarkofágteremben, annak is a nyugati végében található szarkofágban helyezték el, és a körülötte lévő, Unisz esetében alabástrommal borított falfelületet palotahomlokzat-motívummal díszítették (3. kép). Ez feltehetően a kozmosz nyugati határát, a nyugati horizontot szimbolizálta,¹⁶ az említett motívum áljátszóhoz való társítása révén pedig az élők és a holtak világa közti átmenet helyét¹⁷ is megjelenítette. Ez a világok közti átjárás lehetősége alapvető fontossággal bírt a halott szempontjából, hiszen ez tette lehetővé, hogy a holtak világából előjöhessen és magához vehesse az áldozati ételeket, amelyek elősegítették a halál élettelenességéből való regenerációját. Mindez az *Áldozati Rítus* bemutatásával valósult meg, amely során ital- és tömjénáldozatot mutattak be, kenyereket, süteményeket, szárnyasokat, marhát, halat, zöldséget, gyümölcsöt, kenőcsöket, festékeket, ruhaneműt, fegyvereket, jogarokat stb. áldoztak, egy állandó szöveg recitálása kíséretében. E szövegek esetében figyelemre méltó az áldozati termékek és a felajánlási imában szereplő – hasonló hangokból összeálló – igék vagy főnevek közti szójáték:

3. kép. Közép-Szakkara, Unisz piramisa (5. dinasztia vége), benne a szarkofágterem nyugati felében elhelyezett szarkofág, amelyet – a nyeregterítő kivételével – palotahomlokzat-motívummal díszített alabástrom falfelület vesz körül (fotó: Jasper K.)

*Ó, Ozirisz Unisz, megtöltöttem neked szemedet kenőccsel. Recitáció négy alkalommal. „Az ünnep illata”-kenőcs.
 (Ó), Ozirisz Unisz, vedd magadhoz a fermentumot (heneq), ami az ő arcából való! Heqenu-olaj.
 (Ó), Ozirisz Unisz, vedd magadhoz Hórusz szemét, ami miatt ő szenvedett (szefkek)! Szeftj-olaj.
 (Ó), Ozirisz Unisz, vedd magadhoz Hórusz szemét, amelyet ő körülvelt (henem)! Nehenem-olaj.
 (Ó), Ozirisz Unisz, vedd magadhoz Hórusz szemét, amiből ő az isteneket visszahozta (és támogatta (tua))! Tuaut-olaj.
 PT 72–76 §§ 50b–51c (W/S/N ii 1–5)*

A bemutatott rítus célja a halott életre keltése volt az áldozatok által, hasonlóan ahhoz, ahogyan Thot is helyreállította az áldozatokkal azonosított Hórusz szemét, miután az megsérült a Széth-tel folytatott küzdelemben.¹⁸

A rítusra vonatkozó szövegek, vagyis az *Áldozati Formula* a szarkofágterem északi falán kaptak helyet, déli falán pedig a *Feltámadási Rítus* szövegei, amelyről később esik szó. A terem szarkofágtól keletre található terében ugyanis – a kozmoszt szimbolizáló, csillagokkal díszített, sáttortót formáló mennyezet kivételével – minden falfelületet, padlótól a plafonig szöveges dekoráció fedett (4. kép), amelyet a szarkofágot körülvevő alabástromborítás helyett mészkőbe

4. kép. Észak-Szakkara, Teti piramisa (6. dinasztia eleje), szarkofágtér, keleti fal (fotó: Jasper K.)

véstek. A hieroglif feliratok mágikus ereje a konkrét temetési rítusok befejeztével is biztosította a megjelenített tartalmak folytonos megvalósulását. E szövegek alapján a szarkofágtér szövegekkel borított keleti fele szimbolikusan a *Duat*-nak, vagyis annak a túlvilági régióknak felelt meg, ahonnan a *PT* szerint a halott a feltámadását követően kilépett a horizont, majd az ég felé. Ez azt is jelenti, hogy a halott eszkhatólogiai útja éppen ellentétes irányú volt a piramist kívülről megközelítő, mai látogató útvonalával és a piramis legbelső pontjából indult kifelé.

A szarkofágtér keleti fala teológiai értelemben az északi és déli fal „meghosszabbításának” tekinthető, ennél fogva a nyeregterő alatti, háromszög alakú térben ún. *Élelmezési Szövegek* kerültek a falra, amelyek az *Áldozati Rítus* szövegeitől különböző, ám tartalmilag azt kiegészítő mondásokat tartalmaztak. Ezek biztosították a halott étellel és itallal való ellátását a túlvilágon: „Unisz nem fog szomjazni, Unisz nem fog éhezni, Unisz (semiben) sem fog szükségét látni, (mert) Ha kezei azok, amelyek elűzték éhségét. (Ó), akik telve vannak, (ó), akik kívánságai betöltettek!” (*PT* 204 §§ 119a–b)

Az alatta található falfelület a szarkofágtér déli falára írt *Feltámadási Rítus* befejező mondásainak adott helyet. E rítusszöveg, melyet gyakorta „*Grand départ*” néven is említ a szakirodalom, alapvetően kozmográfiái szövegeket tartalmaz. Sokat idézett kezdete a következőképpen hangzott: „Ó, Unisz, bizony, nem meghalva távoztál, élve távoztál!” (*PT* 213 § 134a). A rítus során a halott elhagyta a *Duat*-ot, megdicsőült léleké vált és azonosult Ozirisszel.

A kozmográfiái feliratok folytatódtak a szarkofágtéremtől keletre elhelyezkedő előkamrában is, amely egy átjárón keresztül volt megközelíthető. Az itteni szövegeket *Ahet-* vagy *Horizontszövegek*nek is nevezik. Ezek a megdicsőült lélek (*ah*) Horizonton (*Ahet*) való átkelését írták le, ahol különféle mágikus hatalom (*ahu*) birtokába is jutott. Utazott égen, vízen és földön is, és az istenek közé tartozva urukká vált. Az eszkhatólogiai utazás irányát a *Duat*-ból az *Ahet* felé a szövegek tartalma is jelzi, hiszen az *Ahet*-nek megfelelő előkamra nyugati falán, vagyis a szarkofágtér *Duat*-nak megfelelő, keleti részét az előkamrától elválasztó falon a következő szöveg szerepelt: „A nagyok reszketnek, miután meglátták a kést, amely a kezében van, amikor kijössz a *Duat*-ból” (*PT* 247 § 257b–c; W/A/W sup 1–3).

Az előkamrától keletre nyílt a bármiféle dekorációt nélkülöző, lapos tetű szerdab (*dzsedut*; szoborkamra), amely a homlokzatán lévő feliratok alapján minden bizonnyal Ozirisz lakhelye, szentélye és sírja volt az ég keleti horizontján. A halott tehát, mielőtt felemelkedett volna az égbe, előbb meglátogatta Ozirisz lakhelyét, ahol tartósságot és stabilitást (*dzsedu*) kapott. A piramis föld alatti termeinek azonos tengelyen fekvő teréről tehát elmondható, hogy nyugati vége, azaz a szarkofágtér nyugati fele, benne a szarkofággal, szimbolikusan az ég nyugati horizontjának felelt meg, az előkamrából nyíló szerdab pedig a keleti horizontnak. A szerdab homlokzatán, vagyis az előkamra keleti falán apotropaikus szövegek is szerepeltek, amelyek az odabent tartózkodó istenséget védtek a szimbolikusan kígyók, skorpiók és krokodilok formájában megjelenő gonosz és ártó erőktől:

Recitáció: (ahogy) a nagy fekete bika fejét levágták, (ó) Hepenu-kígyó, ezeket (a szavakat) ellened mondom! (Ó), akit Szelket (skorpióistennő) megóv, ezeket (a szavakat) ellened mondom! Fordulj vissza, bújj be a földbe, ezeket (a szavakat) ellened mondom!

PT 227 § 227a–c (W/S/W sup 7–9)

Helyhiányból kifolyólag az Unisz-piramisban nem fért el valamennyi, a későbbi piramisokban kivétel nélkül a szerdab homlokzatán előforduló apotropaikus szöveg, így azok egy része a szarkofágtér nyugati falán, a nyeregterő alatt kapott helyet, vagyis az ég keleti horizontja helyett a kozmosz nyugati határát szimbolizáló térben.

Az előkamrában a kelet–nyugati tengely megtört, és a kamra déli falából egy észak felé nyíló folyosó indult a tengelyre merőlegesen. Ez egy vestibulumba nyílt, onnan pedig az útvonal egy emelkedő folyosón át egyenesen az ég északi félteké „pusztulást nem ismerő” csillagai felé vezette az átlényegült és megdicsőült lelket, amire a kapcsolódó szövegek is utaltak.

Az építészeti tér állandó elemeivel ellentétben a szöveges programot illetően a korpusz a legkevésbé sem tekinthető zártnak. Már az Unisz követő uralkodó, a 6. dinasztia első fáraója, Teti (Kr. e. 2345–2323) esetében is számos innovatív elemet¹⁹ figyelhetünk meg, amelyek egyes szövegek átszerkesztésében, újonnan megjelenő, ám nem feltétlenül újonnan létrehozott mondások és szekvenciák megjelenésében, címszavak alkalmazásában az áldozati lista egyes tételeinek kisebb csoportjai fölött, valamint a szavak írásmódjának megváltozásában is megnyilvánultak. Ezt a jelenséget Ramadan Hussein „Unisz

utáni *PT*-hagyományak” nevezi.²⁰ A Tetinél megfigyelhető újítás egy része tovább élt a következő uralkodók, I. Pepi (Kr. e. 2321–2287), Merenré (Kr. e. 2287–2278) és II. Pepi szövegeiben is, míg másokat elhagytak, vagy újat vezettek be, önálló karaktert adva az egyes sírhelyeknek.

A szavak írásmódja tekintetében például az Unisz-piramis szövegeiről elmondható, hogy a későbbi piramisok felirataihoz képest lényegesen kevesebb determinatívumot, vagyis az egyes szavakat szemantikai csoportokba soroló, hangértékkel nem bíró jelet tartalmazott. Ez a jelenség az „isten” fogalmi köréhez kapcsolódó szavak esetében is megmutatkozik, amint arra Nathalie Beaux tanulmánya is rámutatott. A standardon álló sólyom jel , vagyis az 'isten' jelentésű szavak és az istennevek után a *PT*-ben leggyakrabban használt determinatívum például Unisznál mindösszesen 29-szer fordul elő, míg az istennökre vonatkozó kobra jel 13-szor. Ezzel szemben Teti piramisában, ahol arányaiban nem volt több szöveg, mint Unisznál, az előbbi jel 90 előfordulást mutat. Az előfordulási arány I. Pepi és Merenré piramisában is hasonló; a vonatkozó determinatívumok számának aránya csak II. Pepi piramisában nőtt még tovább.²¹ Hasonlóképpen, az áldozati listában elsőként Tetinél megjelenő címszavak is jelen vannak I. Pepi piramisában.²²

Szövegek átszerkesztésére és mondásszekvenciák újrendezésére az *Élelmezési Szövegek* esete ad remek példát, a szövegek újrendezésére ugyanis rögtön első előfordulásukat követően sor került. Unisz piramisában az *Élelmezési Szövegek* a szarkofágterem keleti falán, a nyeregterő alatt foglalták el a teljes falfelületet, és a *PT* 204–205., 207. és 209–212. mondásait jelenítették meg. A szövegek Unisznál megfigyelhető egysége azonban a 6. dinasztiatól kezdve felbomlott. Egyes mondásai, mint a *PT* 204 és a *PT* 209, Unisz után többé nem képezték részét sem az óbirodalmi királyi, sem a királynéi temetkezések ismert szöveges programjának. Más mondásait enyhén átszerkesztették, amelyek így Kurth Sethe szövegkiadásában²³ külön számozás alá estek. A *PT* 205 egy átszerkesztett variánsa, amely Tetitől kezdve valamennyi ismert óbirodalmi királysírban jelen van, Sethe 206. *PT*-mondásának felel meg. Hasonlóképpen az Unisznál előforduló *PT* 207 variánsa *PT* 208 néven ismert Teti, Merenré és II. Pepi piramisában, míg I. Pepinél hiányzik.

A 205. mondás eleje és a 206. mondás teljes szövege a következőképpen szól (megj.: a 205. mondás jelentős mennyiségű szövegrésszel folytatódik, ami a 206-nak nem része):

Recitáció: Ó, akik a süteményeket felügyelik, és akik a túláradó bőséghez tartoznak, rendeljétek Uniszt Fetektához, Ré pohárnokához! Ré maga rendelte őt neki. Ré őt az évenkénti ellátmány felügyelőjéhez parancsolta. (Amikor) ők megragadják, adnak neki (is) árpát és tönkebúzát. (Amikor) ők megfogják, adnak neki (is) kenyeret és sört.

PT 205 § 120a–d. (W)

Recitáció: Ó, akik a süteményeket felügyelik, akik a túláradó bőséghez tartoznak, rendeljétek Tetit Fetektához, Ré pohárnokához, (azért, hogy) ő magához Réhez rendelje Tetit, Ré (pedig) Tetit az ellátmány felügyelőihez rendelje. (Amikor) ő falatozik (szó szerint: „harapdál”), ad Tetinek (is); amikor ő kortyint, ad Tetinek (is). Teti sértetlenül tölti az éjszakát minden nap.

PT 206 § 123f–k (T)²⁴

Az említett változtatásokon túlmenően a mondások rituális téren belül elfoglalt helye, és ennek következtében szövegvörnyezetük is megváltozhatott Unisz után. Szekvencialitás tekintetében gyakorlatilag csupán a 210–212. *PT*-mondás egymásutánisága maradt ugyanazon a falfelületen, ahol ezek a mondások már az Unisz-piramisban is előfordultak, vagyis a szarkofágterem keleti falán: Unisznál, Tetinél és II. Pepinél a nyeregterő alatti, háromszög alakú falfelületen, míg Merenrénél e háromszög alakú falfelület alatt. I. Pepi sírhelye kivételt képez abban a tekintetben, hogy benne az Unisznál ismert szövegek közül csupán az *Élelmezési Szövegek* 212. mondását írták fel az előkamra keleti falára. Az átszerkesztett 206. mondás pedig, amely említi „Ré pohárnokát”, a belső lejtős folyosó falán jelent meg olyan mondások között, amelyekben „az istenek pohárnokáról” (*PT* 348) és „Hórusz pohárnokáról” (*PT* 349) is szó esik. Ugyanaz a szöveg tehát különböző tartalom hangsúlyozására is alkalmasnak bizonyult, és a rendezővel az utóbbi esetben minden bizonnyal az élelmezés motívuma helyett a pohárnokok említése határozta meg. Az *Élelmezési Szövegek* kapcsán végül a különbségek felsorolását lezárandó érdemes megemlíteni, hogy Teti, Merenré és II. Pepi piramisában a 206. és a 208. mondás rendre a 210–212. után fordul elő, ráadásul a *PT* 206 a *PT* 208-at követi, miközben közéjük egyéb mondások ékelődnek. A szövegek térbeli elrendeződését az alábbi táblázat szemlélteti:

	Unisz	Teti	I. Pepi	Merenré	II. Pepi
<i>PT</i> 204	W/F/E sup 1–9	-	-	-	-
<i>PT</i> 205	W/F/E sup 9–18	-	-	-	-
<i>PT</i> 206	-	T/A/E 44–45	P/D post/E 3–6	M/F/E inf 53–54	N/F/E sup 52–56
<i>PT</i> 207	W/F/E sup 18–20	-	-	-	-
<i>PT</i> 208	-	T/F/E sup 37–38	-	M/F/E inf 48–49	N/F/E sup 41
<i>PT</i> 209	W/F/E sup 20–21	-	-	-	-
<i>PT</i> 210	W/F/E sup 21–30	T/F/E sup 12–21	-	M/F/E inf 27–35	N/F/E sup 13–23
<i>PT</i> 211	W/F/E sup 30–35	T/F/E sup 21–25	-	M/F/E inf 35–38	N/F/E sup 23–27
<i>PT</i> 212	W/F/E sup 36–40	T/F/E sup 25–27	P/A/E 3	M/F/E inf 38–41	N/F/E sup 27–29

W: Unisz; T: Teti; P: I. Pepi; M: Merenré; N: II. Pepi; F: szarkofágterem (*chambre funéraire*); A: előkamra (*antichambre*); D post: a lejtős folyosó (*descendrie*) belső része; E sup: keleti fal, nyeregterő; E inf: a keleti fal nyeregterő alatti felülete.²⁵

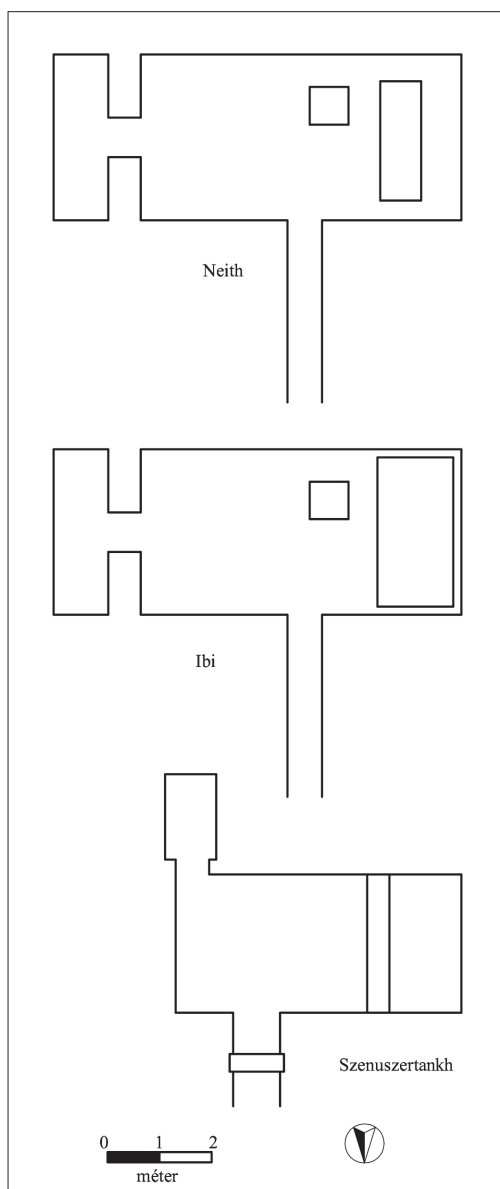
Megjegyzendő továbbá, hogy a *PT* 212 I. Pepi és Merenré felesége, II. Anheszenpepi királyné piramisában is előfordul, a szarkofágterem keleti falán (AII/F/E inf 60–61).

Végezetül, a későbbi piramisok tartalmaznak olyan mondásokat is, amelyek sem Unisznál, sem Tetinél nem kimutathatók, ugyanakkor tartalmuk alapján jóval a piramisok építése

előtt keletkezettek. Ilyen például a *PT* 483. mondása, amely az uralkodó *ahhá*, vagyis megdicsőült lélekké válását írja le, és különféle istenekkel történő azonosulását is megemlíti. A szöveg egy részlete a következőképpen hangzik II. Pepi piramisában: „(Ó), Föld, halld, amit Geb mondott, hogy meg fogja dicsőíteni Oziriszt (szó szerint: *ahhá* tenni) istenként; (hogy) Butó őrzői beiktatják őt, (és hogy) Hierakónpolisz őrzői kitüntetik őt, mint/ő Szokarisz, Pedzsusa élén lévő, Hórusz, Ha, Hemen.” (*PT* 483 § 1013a–d [N].) A szöveg érdekessége, hogy előbb említi Alsó-Egyiptom védőistennőjének, a kobra alakú Uadzsetnek az északi országrészben fekvő szent városát, Pe-t (Butó), mint a keselyű alakú Nehbet, Felső-Egyiptom védőistennőjének déli országrészben található kultuszközpontját, Nehent (Hierakónpolisz). Mindez azért jelentőségteljes, mert a Felső-Egyiptomból kiinduló országegyesítést követően a déli országrész és a hozzá kapcsolódó szimbólumok rendre az északi előtt kerültek említésre. Az a tény, hogy a szöveg a felső-egyiptomi Nehen őrzőit az alsó-egyiptomi Pe őrzői után említi, arra enged következtetni, hogy a szöveg keletkezése az országegyesítés előtti időkre vezethető vissza.

A *Piramisszövegek* ugyanakkor nem csak uralkodói temetkezésekből ismertek. A 6. dinasztia néhány királynéi piramisában is előfordultak, akiket a 4. dinasztia óta temettek piramisba férjeik temetkezési körzetén belül.²⁶ A 6. dinasztia korabeli szöveges királynésírok építészetiileg különböztek a királyi piramisok föld alatti termeitől, sokkal egyszerűbb alaprajzot követtek (5. kép). Itt egyetlen teremben jelenítették meg a királysírok sírkamráiban és előkamráiban található szövegeket, amely terem teteje a sátorotető helyett lapos volt. A szarkofág a terem nyugati felében helyezkedett el, a teremből keletre pedig egy kamra nyílt, amely a királyi piramisok szerdabjának felelt meg, noha nem volt háromszatú. A terem északi falából nyílt az a lejtős folyosó, amely a halott lelket az ég felé irányította. Ezt az építészeti egyszerűsödést az I. Átmeneti kor egyik uralkodója, Ibi (8. dinasztia) piramisa is követte. Így az ilyen típusú temetkezési helyek egyfajta átmenetet jelenítették meg az óbirodalmi királyi temetkezési termek elrendezése és a *Piramisszövegekkel* borított, középbiriodalmi elit temetkezések építészete (lásd alább) között.²⁷

Az egyszerűbb alaprajzú piramisokban csupán a sírkamra és az oda vezető folyosó vége tartalmazott szövegeket. Teo-

5. kép. Egy 6. dinasztiai királynéi (Neith) piramis, Ibi I. Átmeneti kori királyi piramisa és egy középbiriodalmi elitmasztaba (Szesuszertankh) föld alatti termeinek alaprajza (adaptáció Bène 1999, 35 nyomán, É. Bène engedélyével közölve; rajz: Jasper A.)

lógiai tartalmuk és belső struktúrájuk tekintetében ezek követték a királyi piramisok szövegeit, ugyanakkor az építészeti tér egyszerűsödése következtében maguk is bizonyos szelekcióon estek át – egyetlen teremben jelenítették meg a királyi szarkofágtermek és előkamrák szövegeit, egy-egy falfelületre szerkesztve több, a királysírokból már ismert falfelület teológiai tartalmát. A legkorábbi szöveges királynéi piramis II. Anheszenpepié volt, aki I. Pepi, majd Merenré felesége és II. Pepi anyja volt.²⁸ Piramisában több, eddig ismeretlen formulát azonosítottak, amelyek a *PT* 1201–1210 számot kapták.²⁹ II. Pepi felesége, Neith királyné szövegei nagyban követik a II. Anheszenpepinél fellelhető sémát.³⁰ II. Pepi több királynéja is kapott szöveges piramist, így Neith mellett II. Juput és Udzebtent is.³¹ A fent említett királyi hitveseken kívül Behenu piramisából ismerünk még szövegeket.³² Ez utóbbi királynéről egyelőre egy, a halotti templomából származó kőtömb szöveges tanúsága szerint annyit mondható el, hogy „Pepi szeretettje” volt.³³ Nem derül ki ugyanakkor, I. vagy II. Pepiről van-e szó. Jelenleg több jel utal arra, hogy Behenu I. Pepi uralkodása végén volt királyné, akit II. Pepi alatt temettek el. Szöveges anyaga mindenestre II. Pepi egyik felesége, II. Juput szövegeihez áll legközelebb.³⁴

A királynéi piramisok több szempontból is izgalmasak. Egyrészt azért, mert a Mission archéologique franco-suisse de Saqqâra (MafS) több új szöveges királynéi piramist is felfedezett az elmúlt majd két évtizedben (II. Anheszenepi 1998, Behenu 2006). Másrészt azért, mert II. Pepi egyik felesége, II. Meretitesz királyné *PT*-fel-

iratos fá sírmelléklet-töredékei (feltehetően egy kanópusztartó láda) igazolják, hogy nem csak a sírfal volt a kor egyetlen szövegfordozója.³⁵ Megjegyzendő egyébiránt, hogy feliratok már Teti fáraó szarkofágján is előfordultak.

Az I. Átmeneti korból mindösszesen hat királyi piramist ismerünk régészeti vagy szöveges forrásból, és közülük is csupán három rendelhető biztosan egy-egy uralkodóhoz. Ezek közül egyedül a 8. dinasztia királya, Ibi piramisának föld alatti termei voltak szövegekkel díszítettek.³⁶ Mindazonáltal a 9–10. dinasztiából közvetlenül még egy uralkodónak tulajdoníthatók *Piramisszövegek*. Az Uahkaré Heti fáraó számára szerkesztett szövegek (legalábbis egy részük) ugyanis a korai Középbiriodalom (Kr. e. 2055–1850) egyik elitkoporsóján bukkantak fel újra Deir el-Bersában.³⁷

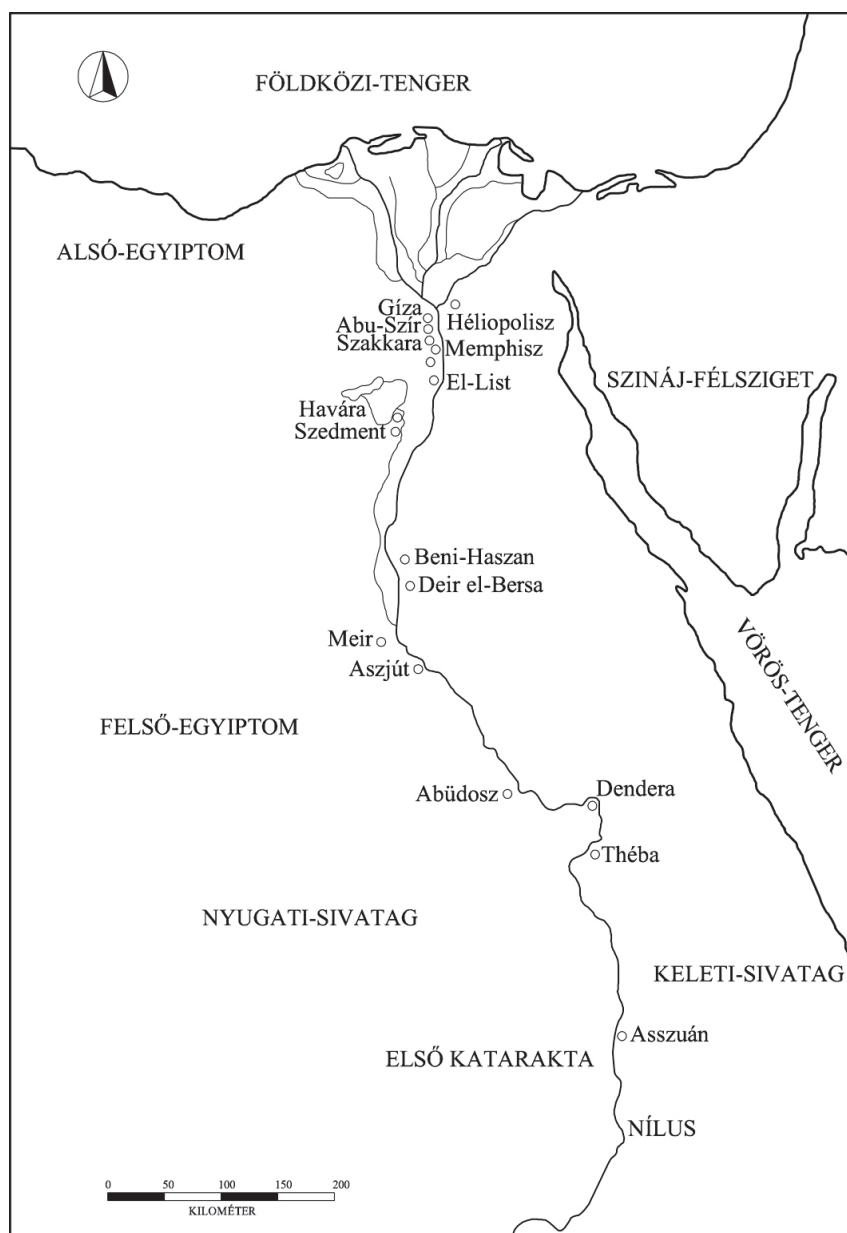
Ibi piramisa már egy következő lépcsőfokot jelent a *PT* hagyományozódásában. Nemcsak építészetileg jelentett átmenetet az óbirodalmi királyi piramisok és a középbiradalmi, *Piramisszövegekkel* díszített masztabasírok között, hanem szöveges anyagát és azok témáját tekintve is valamiféle folytonosságot, szemantikai egységet jelenített meg a *PT* és a *CT* között. Olyan passzusok is fellelhetők benne, amelyek szorosan kapcsolódtak a *PT* bizonyos mondásaihoz, ám nem voltak azonosak velük, sokkal inkább tűntek a hasonló témát megjelenítő *CT* rövidített és más sorrendben bemutatott változatának.³⁸

Másfelől, a korábban már említett *Révész-mondások* esetében is hasonló, átmeneti jelenséggel találkozunk Ibi piramisában. Utóbbiak ugyanis, bár megjelenítették az óbirodalmi királyi szövegekből feltehetően szándékosan kihagyott révész és halott közti dialógust, a *CT*-hez képest azonban még egy kevésbé kidolgozott változatban.³⁹ Mindez rámutat arra, hogy a két szövegkorpusz, melyet első előfordulási helyük után *Piramisszövegek* és *Koporsószövegek* néven ismerünk, valójában közös teológiai hagyományból fakadt.⁴⁰ Megerősíti továbbá azt az állítást is, hogy az óegyiptomi kultúrában a halotti szövegek korpusza szüntelenül gazdagodó, nyitott szövegtörzs volt, ahol ugyanakkor az újabb szövegek gyakorta korábbi feliratokkal mutattak tartalmi párhuzamot.⁴¹

A fenti példák egy olyan jelenségre is rámutatnak, amely már az I. Átmeneti korban is érzékelhető, de a maga teljességében valójában a Középbiradalomban bontakozott ki. Ekkor magánszemélyek, főként az elit koporsóinak belső oldalán olyan szövegek jelentek meg (*CT*), amelyek korábban még ismeretlen koncepciókat tárnak elénk, illetve olyan ideákat, melyek prototípusai ugyan már az Óbirodalomban is léteztek, ám mégis új köntösbe bújtatott, innovatív alkotásoknak tekinthetők. Ezek mellett igen gyakran felbukkantak olyan mondások is, amelyeket elsősorban Unisz⁴² vagy akár más óbirodalmi fáraók sírjából is ismerünk (*PT*), és amelyek bizonyos nyelvi modernizáción, aktualizáción estek át. Elmondhatjuk azt is, hogy az egyedi szöveges szelekció révén gyakorlatilag minden koporsó egyéni módon fejezte ki az óegyiptomi túlvilághíthez kapcsolódó teológiai tartalmakat.⁴³ A korábban királyi, majd királynői piramisokból ismert szövegek tehát az Óbirodalmat követően is egy élő és folyamatosan fejlődő hagyomány részei maradtak, és az óbirodalmi nemesi sírokban tapasztalt „utalások” után, legkésőbb az I. Átmeneti kortól immár elitkontextusban is kézzelfoghatóvá váltak a halotti rítusok. Valószínű mindazonáltal az is, hogy az első feliratos magánkoporsók már az Óbirodalomból, a 6. dinasztiából származtak.⁴⁴

Amint már fentebb szó esett róla, a *Piramisszövegek* a memphiszi-szakkarai régióban keletkeztek, így elterjedésük (6. kép) ki-

indulópontja is Szakkara volt. Először csak a közelben lévő abu-szír-i nekropoliszban foghatók meg bizonyos nyelvi aktualizáción átesett szövegek, majd nem sokkal később már a felső-egyiptomi Thébában és a közép-egyiptomi Meirben is. Elterjedésük igazán nagy lendületet az ország újraegyesítése után vett, a 11. dinasztia közepén, elsősorban a királyi székhelyet Thébából a Szakkarától délre fekvő El-Listbe helyező I. Amenemhat (Kr. e. 1985–1956) uralkodásától kezdve. A szövegek így eljutottak El-Listbe, de azon túlmenően minden nagyobb kulturális központba, így például Szedmentbe, Beni-Haszánba, Deir el-Bersába, Aszjútba, Dendarába, Abüdoszba és Asszuánba is.⁴⁵ Szelekciójukat illetően ismerünk olyan mondásokat, amelyek több regionális központban is népszerűségnek örvendtek, mint a *Feltámadási Rítus* szövegei,⁴⁶ míg más mondások egyáltalán nem váltak a hagyomány részévé.⁴⁷ Megfigyelhető továbbá teljes szekvenciák vagy azok csupán egy részének (alszekvencia) átvétele is.⁴⁸

6. kép. Egyiptom térképe és rajta azon lelőhelyek, ahonnan *Piramisszövegek*et ismerünk (adaptáció Hays 2012, xxxi nyomán; rajz: Jasper A.)

A szövegek elsősorban koporsók belső vagy külső falára írva terjedtek el, de előfordulhattak szarkofágon, sztélén, kanopusztartó ládán, papiruszon vagy sírfalon (lásd a *Révész-mondások* kapcsán idézett *CT*-mondást) is.⁴⁹ A *PT*-feliratos sírok szöveges anyaga jellemzően erős kapcsolatot mutat az Unisz-szövegekkel, amelyek a feliratos anyag többségét adták. Építészetükben pedig, noha egyszerűbb formában, a piramis föld alatti termeinek alaprajza is többször visszaköszön.⁵⁰

A szóban forgó sírok szöveges anyaga⁵¹ remekül tükrözi azt a folyamatot, ahogyan az óbirodalmi szövegek új szöveges kontextusba ágyazódva éltek tovább. Egyrészt megállapítható, hogy a szöveghordozó méreteinek megfelelően a szöveges anyag kisebb vagy nagyobb szelekción vagy akár megcsonkításon is átesett. Másfelől figyelemre méltó, hogy a szövegek nyelvi modernizációja, aktualizálása és átszerkesztése az idő előrehaladtával egyetlen kulturális korszakon belül is fokozatosságot mutat. Megfigyelhető emellett egyfajta hangsúlyeltolódás is bizonyos szövegtípusok irányába. Ilyen például az *Áldozati Rítus* szövegeinek fokozatos visszaszorulása és az *Élelmezési Szövegek* jelentőségének relatív növekedése. Az *Áldozati Rítus* mondásainak jelentős része már eredendően sem képezte az ismert középbiradalmi *PT*-anyag részét, előfordulásuk pedig egy bizonyos idő után még ritkábbá vált, Dahsúrban például teljesen eltűnt.⁵² Az efelé mutató tendencia már a Középbiradalom elejétől biztosan kimutatható olyan sírok szöveges programjában, ahol az *Élelmezési Szövegek* is a repertoár részét képezték. Ezek olyan masztabasírokban fordultak elő, amelyek szövegei nagyban vagy szinte kizárólag az Unisz-piramisból ismert mondásokon alapultak. Helyhiányból és egyéb tényezőkből kifolyólag ugyanakkor nem vették át maradéktalanul valamennyi szöveget, és sok esetben a szekvenciákat is lerövidítették. Mindez az *Élelmezési Szövegek*et nem érintette, amelyek akkor is maradéktalanul feltüntetésre kerültek, amikor a *PT Áldozati Rítus*át már csupán az áldozatokat tételesen felsoroló lista jelenítette meg. Nem kizárt, hogy a hiányzó szövegek mára elpusztult szöveghordozóra kerültek át, és az sem, hogy a *PT*-ből ismert szövegeket más áldozati formulákkal helyettesíthették. Az ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az *Élelmezési Szövegek* viszonylagos egysége a Középbiradalom késői szakaszában is megmaradt, amikor sok esetben nemhogy *PT*-szekvenciák, de az egyes *PT*-mondások sem hagyományozódtak tovább a maguk teljességében. Az *Élelmezési Szövegek* emellett az ugyanekkor formálódó *Halottak Könyve* 178. fejezetébe is hiánytalanul kerültek át, az egész fejezet magját adva, míg a fejezet további részét alkotó *PT*-mondások leginkább csupán rövid extraktumai voltak eredeti önmaguknak.

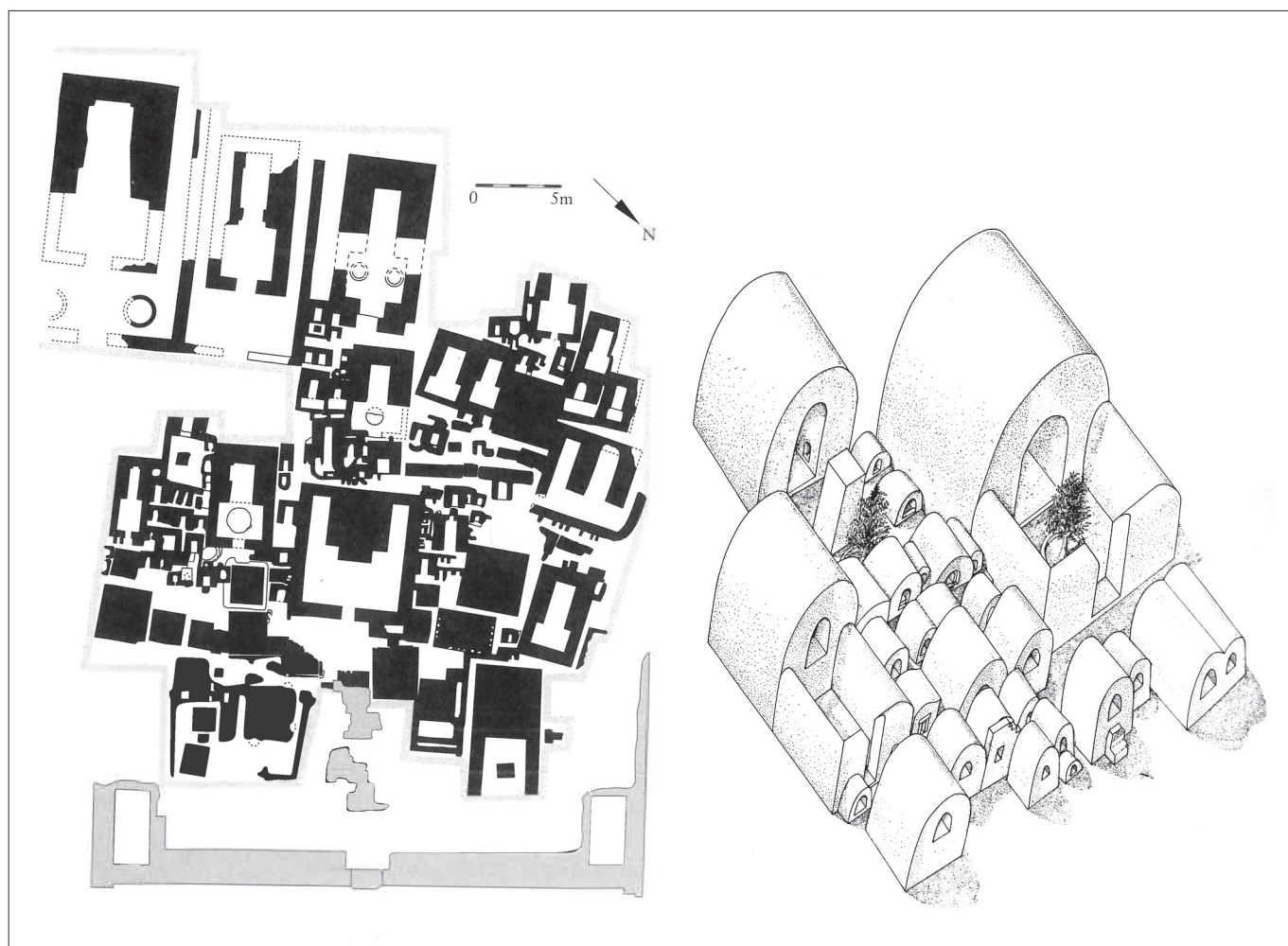
Mindeközben a *Feltámadási Rítus* szöveges anyaga is feltűnően visszaszorult a sírfalakon, ami feltehetően annak tulajdonítható, hogy elsődleges előfordulási helye – még a feliratokkal borított sírkamrákban is – a koporsó volt, hiszen nagy arányban mutatható ki az utóbbi szöveghordozón.⁵³ Végezetül, a *Koporsósözvegek* is a szöveges anyag részét képezték, időnként olyan „új”, egyik modern kategóriába sem sorolt passzusok mellett, amelyek egy későbbi szövegtörzs, a *HK* néhány mondása esetében azok tartalmi előfutárának⁵⁴ tekinthetők.

A szövegek említett, fokozatos átszerkesztése a Középbiradalom egy adott pontján jól érzékelhető fordulatot vett, ami remekül megragadható az udvari építkezések fókuszában álló területeken, például a rezidencia temetőjében, Dahsúrban.

Ahogy Antonio Morales is megfigyelte,⁵⁵ számos itteni felirat – elsősorban az uralkodó, a királyi család nőtagjai vagy a legmagasabb rangú elit sírjaiból – markáns átszerkesztést és jellegzetesen ismétlődő, a korábbiaktól különböző szöveges szelekciót tükrözött. Mindeközben egyéb elítisírok egy, a korábbi hagyományokhoz közelebb álló szöveges repertoárt vonultak fel. Mindez összhangba hozható azzal a folyamattal, ami választóvonalat jelentett a Középbiradalom kultúrájának több területén, köztük a halotti kultúrában is.⁵⁶ Ennek megfelelően különböztetjük meg a korai (Kr. e. 2055–1850) és a késői Középbiradalom (Kr. e. 1850–1650) időszakát – jóllehet, a kronológiai határok nehezen határozhatók meg pontosan.⁵⁷ Jelen tanulmány III. Szenuszert uralkodásához (Kr. e. 1870–1831) köti annak a fordulatnak a bekövetkeztét, amely többek között együtt járt a halotti liturgikus szövegekkel gazdagon borított koporsóbelső nagyarányú produkciójának eltűnésével, és egyúttal egy új temetkezési típus, az ún. „udvari típusú temetkezések”⁵⁸ megjelenésével. Az ilyen sírok elterjedése III. Szenuszert után, III. Amenemhat (Kr. e. 1831–1786) uralkodásától lendült fel, és az egyetlen, korábbra datálható sír keltezése is bizonytalan.⁵⁹ Ezek mind a tárgyi, mind a szöveges leletanyag tekintetében figyelemre méltó hangsúlyeltolódást mutattak a halott Ozirisszel való azonosítása és a temetést megelőző *Óravigília* rítusai irányába. A fent említett, két különböző recenziót felvonultató szövegek pedig éppen a két említett temetkezési kultúrát reprezentáló sírokból valók. A merészebb újításokat tartalmazó passzusok kivétel nélkül az „udvari típusú sírokból” kerültek elő, míg az óbirodalmi mintához közelítő változatok olyan temetkezésekből származtak, amelyekben a progresszív ozirifikáció még nem volt megragadható.⁶⁰

A késői középbiradalmi váltás azért is figyelemre méltó, mert számos, az Újbirodalomból (Kr. e. 1550–1069) ismert kulturális és művészeti elem valójában ekkor figyelhető meg először. Az abüdoszi „Votív zónában” felállított sztéléken (7. kép) például az áldozati formulák mellett előforduló ön-életrajzi szövegeket III. Amenemhat uralkodásától felváltották az Ozirisz-himnuszok, és első alkalommal jelentek meg különböző istenek is a lunettában. Mindez konceptuálisan ugyanazt üzenete, mint az újbirodalmi sírok: a halott egyre egyértelműbben függött az istenektől.⁶¹

A késői Középbiradalomban fellelhetőek továbbá az újbirodalmi túlvilágkönyvek csirái is, köztük a királyi túlvilágkönyvek egyike, az *Amduaté*. Eddig nem esett szó a középbiradalmi királyi halotti szövegekről – ez nem véletlen, tekintve, hogy ezek nem mutathatók ki a leletanyagban. Annak ellenére sem, hogy – legalábbis a korai Középbiradalomban – valamennyi uralkodó piramisba temetkezett. I. Szenuszert (Kr. e. 1956–1911) számára ugyanakkor minden bizonnyal készült egy Unisz-szövegeken alapuló *PT*-átirat. A korabeli memphiszi Ptah-főpap, Szenuszertanh sírfalára írt szövegekben ugyanis felfedezhető, hogy azok eredetileg az uralkodó számára készültek,⁶² noha feltehetően egy mulékonyabb szöveghordozón rögzítették őket, amely nem maradt ránk.⁶³ A fordulópontot szintén III. Szenuszert uralkodása jelentette, akinek abüdoszi sírja valószínűleg az első *Amduat* típusú sír volt, noha szövegek nélkül. Itt ugyanis már megragadható az *Amduat*ot képileg és szövegesen is ábrázoló, 18. dinasztia eleji thébai királysírok számos alapvető építészeti eleme, melyek a királyi túlvilágkönyvben megfogalmazott oziriszi és szoláris képzetekhez kapcsolódnak.

7. kép. Az abüdoszi „Votív zónában” álló kenotáfiumok térképe és rekonstrukciós rajza, amelyekhez az említett sztélék közül számos darab köthető (O’Connor 2009, 94, 46–47. ábra nyomán; adaptáció: Jasper K.)

A komplexum kialakítása ugyanakkor egy fokozatos fejlődés eredménye volt, hiszen néhány eleme a korai Középbirodalom királyi piramisainak állandóan változó alaprajzában is fellelhető.⁶⁴ Hasonló jelenség a *PT* folyamatos modernizációjában is megfigyelhető a késői Középbirodalom előtt.

Ahogy fentebb láthattuk tehát, a *PT*-hagyomány a késői Középbirodalomban sem tűnt el. A korszak további időszakáról elmondható, hogy III. Amenemhat havárai és dahsúri piramisait követően alig ismerünk olyan síremléket, amely konkrét uralkodóhoz lenne köthető. Szerényebb mértékben, de Dahsúrban és környékén, valamint Abüdoszban továbbra is épültek királyi piramisok – sírfalra írt szövegek nélkül – ahogyan egyszerű királyi aknasírok is. Közülük teljes biztonsággal csak Ameni Qemau piramisa és Auibré Hór aknasírja azonosítható.⁶⁵ Utóbbiban, „udvari típusú temetkezés” lévén, több *PT*-feliratos sírmellékletet is elhelyeztek.⁶⁶ 2017 tavaszának egyik szenzációja Ameni Qemau falra vésett *PT*-szövegekkel ellátott, második piramisának felfedezése volt Dahsúrban. Kérdéses ugyanakkor, hogy ez esetben egy korábbi sírhely usurpálásáról van-e szó.⁶⁷

Az Újbirodalomban elterjedt, ám gyökereiben legalább a késői Középbirodalomig visszanyúló másik túlvilágkönyv, a *HK* abból a szempontból is fontos, hogy egyes fejezeteibe a *PT*-t és

– nagyobb arányban – a *CT*-t is bedolgoztak. A korpusz emellett számos új mondást és koncepciót is tartalmazott, amelyek így a halott lélek nappali előjvetelét, átlényegült lélekként való létezését segítették, és amelyek nagyarányú előfordulása a Thutmószida kortól (Kr. e. 1504–1350) bizonyított. Előbb múmialeplen, majd papiruszon, a holttest közvetlen közelében helyezték el őket, de a korpusz egyes fejezetei és vignettái a sírok falán is megjelentek. Már a késői Középbirodalomtól jól megfigyelhetők ugyanakkor – sztéléken és koporsókon egyaránt – a *PT* és *CT* azon szövegei, akár az új mondások csirái mellett, amelyek később az új szövegtörzsből is előfordultak, noha még nem feltétlenül mutatták a *Halottak Könyvébe* történő átszerkesztés jeleit.⁶⁸ Bizonyítható emellett, hogy a *Halottak Könyvében* egymás mellett gyakran előforduló fejezetek előzményei már a késői Középbirodalomban is közel helyezkedtek el egymáshoz a szöveghordozókon.⁶⁹ Az *PT Élelmezési Szövegei* kapcsán az is igazolható, hogy a *HK*-ban megjelenő változatuk egyik alapjául a késői Középbirodalomban átszerkesztett szövegek szolgáltak. Ugyanezek adták Hatsepszut királynő (Kr. e. 1473–1458) újbirodalmi *Élelmezési Szövegeinek* legközelebbi párhuzamait is, a kor kulturális elemeinek előképeire reflektálva.

A II. Átmeneti korból (Kr. e. 1650–1550) jelenleg nem ismerünk *Piramiszövegeket*,⁷⁰ hiszen a korábban e korszakra

datált bizonyítékokat ma sokkal inkább a késői Középbírodalomra kelteznek.

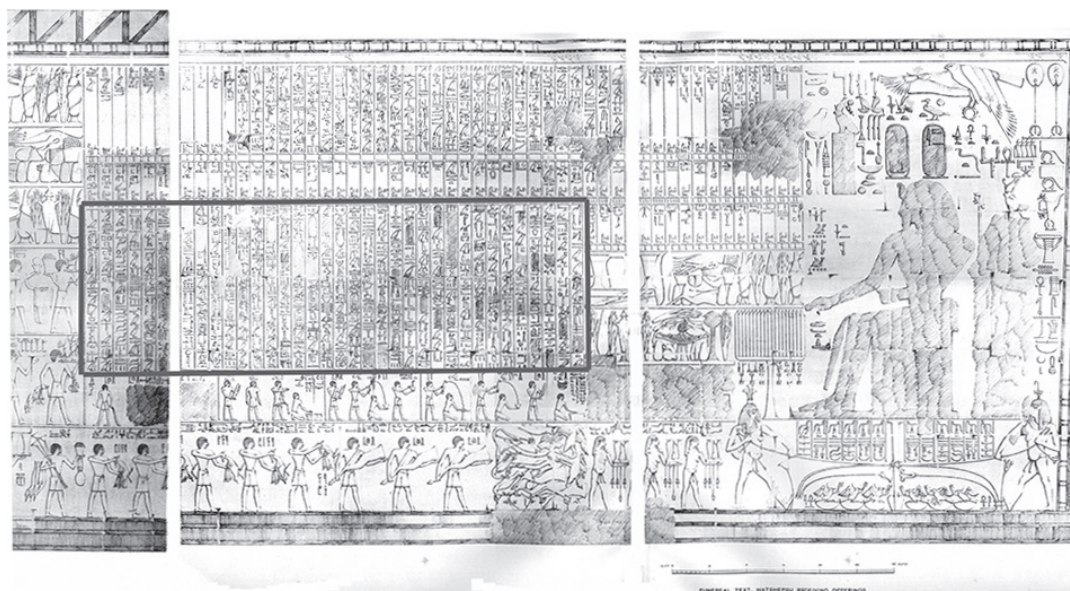
Az Újbírodalomban a *PT* jóval korlátozottabb használata figyelhető meg. A kb. 910 óbírodalmi mondás közül a Középbírodalom mintegy 400-at vett át, míg az újbírodalmi szöveg-hagyomány csupán 46 szöveget őrzött meg.⁷¹ Ezek is leginkább a Thutmószida korban, valamint a Ramesszida kor (Kr. e. 1295–1069) elején, I. Széthi alatt (Kr. e. 1294–1279) voltak jellemzőek, egy-egy új éra múltban fogódzókat kereső, önlegitimáló törekvéseit tükrözve.⁷² Lévén, hogy a királysírok falát már az új királyi túlvilágkönyvek borították, a korpusz királyi kontextusban a halotti kultusz tereiben tűnt fel. A szövegek így megjelentek Deir el-Bahariban, Hatsepszut királynő templomának „Királyi halotti kultuszkomplexumában” (8. kép), s az ottani feliratos és képi elemek variánsai I. Ramszesz (Kr. e. 1295–1294) abüdoszi halotti kultuszkápolnájában is megisméltódtak fia, I. Széthi idején.⁷³ A legújabb kutatás továbbá igazolja, hogy III. Thotmesz emléktemploma is számos vonatkozó, a Hatsepszut-templomból ismert elemet tartalmazott.⁷⁴ *Piramisszövegek* megjelentek továbbá a Thutmószida kor néhány thébai elitsírjának kultuszterében vagy sírkamrájában is. Ezekre a szövegekre is jellemző a késői Középbírodalomban megfigyelt jelenség, miszerint a *Piramisszövegek* a *HK*-fejezetek vagy azok előzményeinek közvetlen közelében jelentek meg, időnként olyan formában, hogy nehéz megállapítani, vajon már a *Halottak Könyvébe* beledolgozott változatuk egy részéről van-e szó, vagy még közelebb állnak a korábbi szöveg-hagyományhoz.⁷⁵ Ez annál is inkább érdekes, mert mindez egy időben zajlott az egyértelműen *HK*-mondásokat tartalmazó *HK*-papiruszok múmia mellé helyezésével. A jelenség ennél fogva azt is tükrözi, mennyire a modern kutatás műfaji kategóriáiról beszélünk akkor, amikor megkülönböztetjük a *Piramisszövegeket*, a *Koporsószövegeket* és a *Halottak Könyvét*, amelyek egy folyamatosan fejlődő és átalakuló hagyomány elemei.⁷⁶ Fontos megjegyeznünk azonban, hogy hasonló kategóriák nélkül a fejlődési folyamatok megértése vélhetően még nagyobb nehézségbe ütközne.

A *PT* csekély számú újbírodalmi előfordulásával ellentétben a Későkorban, elsősorban a kusita (25. dinasztia, Kr. e.

722–664) és a saizsi (26. dinasztia, Kr. e. 664–525), valamint a perzsa kor elején (27. dinasztia, I. Dareiosz koráig, Kr. e. 525–486) egy újabb fellendülésnek lehetünk tanúi, amely mintegy 232 mondást⁷⁷ érintett. A jelenség a Felső-Núbiából származó kusita uralkodók identitáskereső és önlegitimáló törekvéseivel vette kezdetét, amely a régmúlt kulturális elemeihez történő visszanyúlás egy újabb, minden korábbinál innovatívabb megnyilvánulását hozta magával. *Piramisszövegek* először a dinasztia székhelyén, Thébában igazolhatók, „Amun Isteni Feleségei”, a vallási hatalmat is uralkodói kézben biztosító kusita hercegnők, I. Amenirdisz és II. Senepet Medinet Habu-i sírjainak kápolnájában.⁷⁸ Emellett a thébai politikai elit több tagjának sírjában is találkozunk a korpuszsal, így I. Amenirdisz főintézője, Harwa, vagy Théba polgármestere, Montuemhat sírjában. A sírfalak mellett a szövegek megjelentek a thébai Montu- és Amun-papság koporsóin is. Ez a jelenség a következő dinasztia idején, a saizsi korban is megfigyelhető.⁷⁹

A vonatkozó thébai elitsírok jelentős részéről elmondható, hogy több jelenetükben és a szöveganyaguk – köztük a *PT* – egy részében a közelben fekvő Hatsepszut-templom dekorációs programjának hű mása köszön vissza.⁸⁰ Másfelől számos innovatív elemet is tartalmaztak, például a szöveges szelekció tekintetében, ami folytán a *PT*-t egyéb halotti korpuszok paszuszusai (*CT*, *HK*, *Amduat* stb.) közé ékelve, új szöveges kontextusban jelenítették meg.⁸¹ Mindez igaz azokra a feliratokra is, amelyek az északi, memphiszi-szakkarai régióból ismertek a saizsi korból és a korai perzsa korból. E források Szakkarából, Gízából, Abu-Szírbból és Héliopoliszból származnak. A szakkarai, Unisz-piramis közelében talált sírokról elmondható továbbá, hogy a többi északi lelőhely temetkezésével ellentétben szöveges programjukban a *Piramisszövegek* domináltak.⁸²

Az északi szöveges repertoár tekintetében megfigyelhető lokális, tematikus jellegzetességek is – noha itt sosem léptek túl a Középbírodalomban használt mondások körén.⁸³ Mindez jórészt a politikai-adminisztratív elit déli szövegeiről is elmondható, bár utóbbiak némileg eltértek az északon megfigyelhető hagyománytól. Kivételt jelent egy, a királyhoz közel álló korabeli tudós, a főfelolvasópap, Padiamenope thébai

8. kép. A *Piramisszövegek* *Élelmzési Szövegei* Hatsepszut királynő templomában (adaptáció: Jasper K.)

sírja, melyben például előfordult olyan *PT*-mondás is, amelynek legkorábbi párhuzama csak az Óbirodalomból ismert.⁸⁴ A kusita *PT*-hagyomány azután is tovább élt, hogy a núbiai uralkodók az egyiptomi trónt elveszítve eredeti területeikre szorultak vissza.⁸⁵

A hagyomány időben hozzáink legközelebb álló bizonyítékai Ptolemai-osz- és a római kori papiruszokról ismertek, amilyen például a Schmitt-, a Bodleian- vagy a Sękowski-papirusz (9. kép). Ezek rituális kompozíciói között *PT*-mondások is megtalálhatók. Jellemzően olyan szövegek bukkannak föl bennük, amelyek hagyományozódása az évszázadok során folyamatosan kimutatható, mint az *Áldozati Rítus* libációval és füstáldozattal kapcsolatos mondásai is.⁸⁶

Az elemzés összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a *PT* az egyiptomi irodalom többi halotti szövegcsoporthoz hasonlóan egy olyan nyitott szövegtörzshöz tartozhat, amely folytonos átalakulásban volt. Már első megjelenésekor is egy olyan szöveganyaggal állunk szemben, amely különböző időszakokban keletkezett tartalmak írásbeli rögzítésének felelt meg, és első fizikai manifestációját követően sem mutatott statikus képet, hiszen a szövegek megjelenési helye – és időnként formája – akár piramisról piramisra is változhatott az Óbirodalom idején. Hovatovább, a szöveganyag a piramisban való temetkezés hagyományát kö-

9. kép. A Schmitt-papirusz részlete (Berlin, Staatliche Museen, Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, P. 3057; a Gyűjtemény engedélyével közölve)

vetően, vagyis a szöveghagyomány reprodukív időszakában is időről időre aktualizáción esett át. A nyelvi és időnként tartalmi modernizáció révén pedig e feliratok mindvégig alkalmasnak bizonyultak arra, hogy változatos szöveges kontextusba ágyazva több ezer évvel első megjelenésük után is kifejezési formát nyújtsanak a teológia aktuális tartalmainak, feltehetően részben azért is, hogy ősi eredetük révén rangot adjanak azoknak.⁸⁷

Jegyzetek

Köszönetnyilvánítás: Némileg átirtam, hogy az új betoldások ellenére a terjedelme ne változzon: Jelen tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült, és „A Piramisszövegektől a Halottak Könyvéig: egy Piramisszövegek-szekvencia forráskritikai kutatása” című munkához kapcsolódóan átfogó betekintést kíván nyújtani a korpusz hagyományozódásának történetébe. A kutatás során nyújtott támogatásáért, az ösztönző konzultációkért, valamint e szöveg egy korábbi verziójához fűzött észrevételeiért köszönettel tartozom a kutatás támogatójének, Bács Tamásnak (ELTE, Budapest). Köszönöm továbbá Bernard Mathieu-nek (Montpellier) az érdekesítő eszmecserét a *Piramisszövegek* különféle kultuszterben történő eloszlásáról, valamint azt, hogy megjelenése előtt rendelkezésemre bocsájtotta *Les textes de la pyramide de Pépy Ier. Traduction* című kötete (MI-FAO 142. Le Caire, 2018) kéziratát. Külön köszönöm Stéphane Polis (Liège) és Jean Winand (Liège) támogatását, amellyel lehetővé tették, hogy a munkát részben a Liège-i Egyetemen folytassam, ahol a szövegkritikai kutatás elméletéről és gyakorlatáról inspiráló konzultációkat folytathattunk. Jasper Andor (BME, Budapest), Jasper Lóránt és Laczkó Mihály kritikai megjegyzései a korábbi kéziratok logikai következetlenségeit segítettek kiküszöbölni. Jasper Andornak köszönöm továbbá az itt megjelent rajzok egy részének elkészítését is. Végezetül pedig köszönöm Esztári Réka és Vér Ádám gondos szerkesztői munkáját és hasznos tanácsait, amelyek jelen írást nagyon gazdagították. Minden további tévesztés és hiba az enyém.

- 1 A vonatkozó évszámokat Lloyd 2010 alapján, az egyiptomi kifejezések és arab helységnevek átírását Bács 2017 nyomán tüntetem fel.
- 2 Mathieu 2018, 8, 11–16.
- 3 A *PT* 321 § 517a–b mondása az Unisz piramis folyosójának keleti falán a 19. és 20. columnában szerepel [W/C/E 19–20] (Mathieu 2017, 429).
- 4 A szöveghelyeket Sethe 1908 alapján tüntetem fel, de a Leclant et al. 2001, 6–9 által meghatározott konvenció szerint jelzem a piramisban elfoglalt helyüket is: azaz tulajdonos/terem/fal column száma. A szövegek fordítása kapcsán ellenőriztem a legfrissebb publikációkat (Allen 2005 [2015²]; 2017; Mathieu 2018; *Thesaurus Linguae Aegyptiae*), az itt közölt fordítások a sajátjaim.
- 5 Mathieu 1999, 15; 2018, 8–9, 11–22.
- 6 Bickel 1994, 287–298; Mathieu 2018, 16–22.
- 7 Hussein 2011, 223.
- 8 Bickel 2017, 134 és 54. jegyzet.
- 9 *PT* 93 § 63b [W/S/N ii 42].
- 10 Az óbirodalmi elit temetkezési rítusai és a további irodalom kapcsán lásd Bickel 2017, 123–134.
- 11 Bickel 2004, 91, 94–96; 2017, 137–140.
- 12 Baines 2004, 31, 40–41; Morales 2016; Bickel 2017, 123.
- 13 Labrousse 1996; 2000.
- 14 A témában kialakult vita – ti. James P. Allen szerint az egyes föld alatti termek egymástól elkülöníthető és szövegek alapján be-

- azonosítható túlvilági régióknak feleltek meg, míg Harold Hays szerint a szövegek olyan sokrétű tartalommal bírnak, ami cáfolja ezt – feloldására Bernard Mathieu (2017) a tér heterogenitása és a „continuité transpariétale” elvét javasolja, azaz összefüggő szövegek képi ábrázolásukhoz hasonló, falakon átívelő természetének elvét. Megerősíti továbbá tér és szöveg kapcsolatának jelentőségét is. Az épített tér egyes elemeinek bemutatása és a bennük található szövegek tematikai csoportok szerinti ismertetése tekintetében jelen tanulmány Mathieu 2017 és 2018, 11–27-re támaszkodik. A témában eddig született irodalom áttekintését lásd Mathieu 2017, 460–462.
- 15 Lásd 13. jegyzet.
 16 De Trafford 2007.
 17 Baines 2004, 33–34.
 18 Mathieu 2018, 11–13.
 19 Bène 2007; Bène–Mathieu 2015.
 20 Hussein 2011, 219.
 21 Beaux 2004, különösen 44–47.
 22 Leclant et al. 2001, 64–65, pl. IV B; Bène 2007, 172, 174.
 23 Sethe 1908.
 24 Az itt közölt szöveg Teti piramisából származik, de párhuzamai I. Pepi, Merenré és II. Pepi piramisaiiban is megtalálhatók.
 25 A szövegek helyét Leclant et al. 2001, 6–9 alapján tüntettem fel, a táblázatban ismertetett adatokat Bernard Mathieu szíves közlése alapján adtam meg.
 26 Bène 1999, 33.
 27 Bène 1999, 33–35; Labrousse 2005.
 28 Berger-el Naggar – Fraisse 2008, 6.
 29 Mathieu et al. 2005, 131 skk. II. Anheszenpepi *Piramisszövegei*-hez lásd még legújabban Mathieu 2015, további szakirodalommal.
 30 Berger-el Naggar – Fraisse 2008, 6 és 44. jegyzet.
 31 Allen 1986 további szakirodalommal.
 32 Berger-el Naggar – Fraisse 2008; 2015.
 33 Berger-el Naggar – Fraisse 2008, 9, 2b ábra.
 34 Berger-el Naggar – Fraisse 2008, 6.
 35 Leclant–Labrousse 2006, 107–108 és 4. ábra.
 36 A korszak királyi temetkezéseire vonatkozóan az eddig azonosítatlan piramisokhoz Christoffer Theis (2010) javasolt uralkodókat rendelni szöveges források alapján.
 37 Neferi koporsója (B16C, CG 28087/8), vö. Allen 1976; Mathieu 2004, 256–257; Theis 2010, 338; Morales 2017a, 133.
 38 Alvarez 2016.
 39 Bickel 2017, 139–140.
 40 Baines 2004, 31; Mathieu 2004, 259.
 41 Vernus 2016; 2017.
 42 Barta 1986, 2.
 43 E folyamat egyes állomásainak áttekintése és a további irodalom kapcsán lásd Morales 2017a, 131–147.
 44 Mathieu 2004, 254. Günther Lapp (2014, 218 sk.) az Óbirodalom végi datálást ortográfiai alapon kérdőjelezte meg, a bizonyítékokat az I. Átmeneti korra keltezte. A probléma részletes áttekintéséhez és a korai datálás melletti érvek további felsorakoztatásához lásd Jasper 2019, 129–134.
 45 A *PT* középbiradalmi elterjedéséhez lásd Morales 2013 és összefoglaló jelleggel Morales 2017a, 131–147, továbbá Kahl – von Falck 2000.
 46 Bène–Guilhou 2004.
 47 Hussein 2011, 219.
 48 E szekvenciák és alszekvenciák előfordulásának listájához lásd Hays 2012, 315–486.
 49 A Középbiradalmából származó *PT* szöveghordozó-típus szerinti eloszlásához lásd Morales 2013, 647–648, 1892–1900. jegyzetek.
 50 Badawy 1966, 170–175. Az ilyen típusú sírkamrák alkotják James P. Allen El-Listben megfogható, középbiradalmi temetkezésre vonatkozó Style III csoportját (Allen 1996, 14 és 30–31. jegyzetek).
 51 Az Unisz-típusú és Unisz-szövegeket felvonultató középbiradalmi masztabák szöveges anyaga közül háromban is szerepelnek a jelen ÚNKP-kutatás tárgyát képező *Élelmezési Szövegek*. Az e szövegcsoporthoz kapcsolódó minden további megállapítás a kutatás eredményein alapul.
 52 Grajetzki 2010, 92; Hussein 2011, 219; Morales 2015, 227.
 53 Bène–Guilhou 2004.
 54 Lásd pl. Russo 2003; Allen 2013.
 55 Morales 2015.
 56 Bourriau 1991; Grajetzki 2014, 143–163.
 57 Bourriau 1991-hez hasonlóan Wegner 2010 is III. Szenuszert uralmához köti a Középbiradalmában bekövetkezett váltást. Grajetzki 2010, 1–2 ugyanakkor II. Amenemhathól (Kr. e. 1911–1877) datálja a korszakot.
 58 Az „udvari típusú sírok” leírásáért és további irodalomért lásd Grajetzki 2010, 88–95; 2014, 147–154.
 59 Grajetzki 2010, 96–102.
 60 A II. Amenemhat idejében vezír és kincstárnok Sziésze sírjáról, valamint a III. Szenuszert-piramiskörzet közelében fekvő, így feltehetően az ő idejében élt Szatip koporsójáról van szó, amelyek az Unisz-féle szöveges anyagot vonultatják föl. E kapcsolat Sziésze esetében a sír építészetében is megragadható. A sírok, valamint szöveges és tárgyi anyagok bemutatása és további irodalom kapcsán lásd Morales 2013, 252–256; Grajetzki 2014, 98–99.
 61 Willems 2010, 98.
 62 Gundacker 2010.
 63 A probléma tárgyalását további irodalommal lásd például Baines 2004, 37–38; Mathieu 2004, 256–257.
 64 Wegner 2009. Köszönettel tartozom Bács Tamásnak, amiért felhívta a figyelmem a hivatkozott cikkekre és az *Amduat* típusú sírok problematikájára.
 65 Wegner–Cahail 2015.
 66 Morales 2015, 1. és 14. táblázat; Jasper 2017.
 67 <https://www.livescience.com/58531-second-pyramid-pharaoh-amery-qemau-discovered.html> (utolsó letöltés: 2018. 06. 19.).
 68 Gestermann 2012.
 69 További példákért lásd Quirke 2007.
 70 Vö. Hays 2012, 315–486.
 71 Morales 2017b, 465.
 72 Gestermann 2011, 218; Jasper 2017, 60–61.
 73 Bővebben lásd Jasper 2017, további szakirodalmi hivatkozással.
 74 Linda Chaponnal folytatott konzultációk és Chapon 2018 alapján.
 75 A sírok és a bennük található szövegek, valamint a műfajok közötti átjárhatóság problémájának felvetéséhez lásd Hays–Schenk 2007.
 76 Mathieu 2004, 259; Hays–Schenk 2007, 105.
 77 Morales 2017b, 465. E tanulmány áttekinti a *PT* tematikus csoportjainak késői hagyományozódását.
 78 Molinero Polo et al. 2012, 748. I. Amenirdisz szövegeihez lásd még Gestermann 2011, 221–222.
 79 Molinero Polo et al. 2012, 748–749.
 80 Lásd például Erman 1914; Jasper 2017, 57–61.
 81 Molinero Polo et al. 2012, 741; Morales 2017b, 466.
 82 Hussein 2011, 220.
 83 Hussein 2011, 225–226.
 84 Morales 2017b, 482.
 85 Gestermann 2011, 220.
 86 Szczudłowska 1972; Smith 2009, 16–22 és 58. szöveg; Backes 2016.
 87 Vernus 2016, 300–301; 2017, 488–489.

Bibliográfia

- Allen, J. P. 1976. „The Funerary Texts of King Wahkare Akhtoy on a Middle Kingdom Coffin”: J. H. Johnson – E. F. Wente (szerk.): *Studies in Honor of George R. Hughes: January 12, 1977*. SAOC 39. Chicago, 1–29.
- Allen, J. P. 1986. „The Pyramid Texts of Queens *Jpwt* and *Wdjt-n. (j)*”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 23, 1–25.
- Allen, J. P. 1996. „Coffin Texts from Lisht”: H. Willems (szerk.): *The World of the Coffin Texts. Proceedings of the Symposium Held on the Occasion of the 100th Birthday of Adriaan de Buck, Leiden, December 17–19, 1992*. EgUit 9. Leiden, 1–15.
- Allen, J. P. 2005. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Ed. by Peter Der Manuelian. Writings from the Ancient World 23. Atlanta–Leiden.
- Allen, J. P. 2013. „A Neglected Funerary Text”: *Journal of Egyptian Archaeology* 99, 300–307.
- Allen, J. P. 2015². *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. 2nd ed. Ed by Peter Der Manuelian. Writings from the Ancient World 38. Atlanta.
- Allen, J. P. 2017. *Grammar of the Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Volume 1: Unis. Languages of the Ancient Near East 7. Winona Lake, IN.
- Alvarez, Ch. 2016. „An Epigraphical Journey in the Pyramid of Ibi. Between Textual Transmission and Mistakes”: Ch. Alvarez – A. Belekdanian – A.-K. Gill – S. Klein (szerk.): *Current Research in Egyptology 2015. Proceedings of the Sixteenth Annual Symposium; University of Oxford, United Kingdom, 15–18, April 2015*. Oxford–Philadelphia, 20–33.
- Backes, B. 2016. *Der „Papyrus Schmitt” (Berlin P. 3057). Ein funeräres Ritualbuch der ägyptischen Spätzeit*. ÄOP 4. Berlin–Boston.
- Bács, T. 2017. *Bevezetés az ókori Egyiptom művészetébe*. Budapest.
- Badawy, A. 1966. *A History of Egyptian Architecture. The First Intermediate Period, the Middle Kingdom, and the Second Intermediate Period*. Berkeley – Los Angeles.
- Baines, J. 2004. „Modelling Sources, Processes, and Locations of Early Mortuary Texts”: S. Bickel – B. Mathieu (szerk.): *D'un monde à l'autre. Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale, „Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages”, IFAO – 24–26 septembre 2001*. BdE 139. Le Caire, 15–41.
- Barta, W. 1986. „Die Pyramidentexte auf den Privatsärgen des Mittleren Reiches”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 113, 1–8.
- Beaux, N. 2004. „La marque du »divin«. Comparaison entre deux corpus funéraires: les Textes des Pyramides et les Textes des Sarcophages”: S. Bickel – B. Mathieu (szerk.): *D'un monde à l'autre. Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale, „Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages”, IFAO – 24–26 septembre 2001*. BdE 139. Le Caire, 43–56.
- Bène, É. 1999. „Textes des pyramides et pyramides de reines”: *Égypte, Afrique & Orient* 12, 33–40.
- Bène, É. 2007. „Les textes de la paroi nord de la chambre funéraire de la pyramide de Têti”: J.-C. Goyon – Ch. Cardin (szerk.): *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists: Grenoble, 6–12 septembre 2004*. OLA 150. Leuven, 167–182.
- Bène, É. – Guilhou, N. 2004. „Le »Grand Départ« et la »Suite A« dans les Textes des Sarcophages?»: S. Bickel – B. Mathieu (szerk.): *D'un monde à l'autre. Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale, „Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages”, IFAO – 24–26 septembre 2001*. BdE 139. Le Caire, 57–83.
- Bène, É. – Mathieu, B. 2015. „Tradition et innovation dans les Textes des Pyramides. La paroi ouest de l'antichambre de Têti (T/A/W): un cas exemplaire”: R. Legros (szerk.): *Cinquante ans d'éternité: jubilé de la Mission archéologique française de Saqqâra. Mission archéologique de Saqqarah V*. BdE 162. Le Caire, 23–39.
- Berger el-Naggar, C. – Fraisse, M.-N. 2008. „Béhénou, »aimée de Pépy«, une nouvelle reine d'Égypte”: *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 108, 1–27.
- Bickel, S. 1994. *La cosmogonie égyptienne avant le Nouvel Empire*. OBO 134. Freiburg.
- Bickel, S. 2004. „D'un monde à l'autre: le thème du passeur et de sa barque dans la pensée funéraire”: S. Bickel – B. Mathieu (szerk.): *D'un monde à l'autre. Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale, „Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages”, IFAO – 24–26 septembre 2001*. BdE 139. Le Caire, 91–117.
- Bickel, S. 2017. „Everybody's Afterlife? »Pharaonisation« in the Pyramid Texts”: S. Bickel – L. Díaz-Iglesias (szerk.): *Studies in Ancient Egyptian Funerary Literature*. OLA 257. Leuven, 119–148.
- Bourriau, J. 1991. „Patterns of Change in Burial Customs during the Middle Kingdom”: S. Quirke (szerk.): *Middle Kingdom Studies*. New Malden, 3–20.
- Chapon, L. 2018. *El Templo de Millones de Años de Tutmosis III. Análisis del programa iconográfico en arenisca. Le Temple de Millions d'Années de Thoutmosis III. Étude de programme iconographique sur grès*. A Granadai Egyetemen (Universidad de Granada) benyújtott doktori disszertáció. <http://hdl.handle.net/10481/58996> (utolsó letöltés: 2020. február 19.).
- De Trafford, A. 2007. „The Palace Façade Motif and the Pyramid Texts as Cosmic Boundaries in Unis's Pyramid Chambers”: *Cambrian Archaeological Journal* 17, 271–283.
- Erman, A. 1914. „Saitische Kopien aus Der el bahri”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 52, 90–95.
- Gestermann, L. 2011. „Pyramidentexte und Sargtexte”: B. Janowski – D. Schwemer (szerk.): *Grab-, Sarg-, Bau- und Votivinschriften*. TUAT, Neue Folge 6. Gütersloh, 216–236.
- Gestermann, L. 2012. „Auf dem Weg zum Totenbuch: von Tradition und Neuerung”: R. Lucarelli – M. Müller-Roth – A. Wüthrich (szerk.): *Herausgehen am Tage. Gesammelte Schriften zum altägyptischen Totenbuch*. SAT 17. Wiesbaden, 67–78.
- Grajetzki, W. 2010. *The Coffin of Zemathor and other Rectangular Coffins of the Late Middle Kingdom and Second Intermediate Period*. GHP Egyptology 15. London.
- Grajetzki, W. 2014. *Tomb Treasures of the Late Middle Kingdom. The Archaeology of Female Burials*. Philadelphia.
- Gundacker, R. 2010. „Königliche Pyramidentexte im Mittleren Reich? Zur Herkunft und zu einigen Besonderheiten der Pyramidentexte Sesostrisanchs”: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 39, 121–140.
- Hays, H. M. 2012. *The Organization of the Pyramid Texts. Typology and Disposition I–II*. PdÄ 31. Leiden.
- Hays, H. M. – Schenck, W. 2007. „Intersection of Ritual Space and Ritual Representation. Pyramid Texts in Eighteenth Dynasty Theban Tombs”: P. F. Dorman – B. M. Bryan (szerk.): *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes*. Occasional Proceedings of the Theban Workshop – SAOC 61. Chicago, 97–115.
- Hussein, R. B. 2011. „Notes on the Saite Copies of Pyramid Texts Spells in the Memphite and Heliopolitan Shaft-Tombs”: Z. A. Hawass – A. D. Khaled – R. B. Hussein (szerk.): *Scribe of Justice. Egyptological Studies in Honour of Shafik Allam*. CASAE 42. Le Caire, 217–233.
- Jasper, K. 2017. „Will the Hunger Be Repelled in the End? Notes on Scribal Solutions and Textual Transmission – The Case of PT 204, § 119b”: *Göttinger Miszellen* 251, 47–70.
- Jasper, K. 2019. *Ha, Lord of the West. Investigations on the Nature and Cult of an Ancient Egyptian Deity. From the Earliest Evidence*

- to the Twenty-first Dynasty. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen benyújtott doktori disszertáció.
- Kahl, J. – von Falck, M. 2000. „Die Rolle von Saqqara und Abusir bei der Überlieferung altägyptischer Jenseitsbücher”: M. Bárta – J. Krejčí (szerk.): *Abusir and Saqqara in the Year 2000*. Archiv orientální. Supplementa 9, 215–228. Praha.
- Labrousse, A. 1996. *Mission archéologique de Saqqara III. L'architecture des pyramides à textes I. Saqqara Nord*. BdE 114. Le Caire.
- Labrousse, A. 2000. *Mission archéologique de Saqqara III. L'architecture des pyramides à textes II. Saqqara sud*. BdE 131. Le Caire.
- Labrousse, A. 2005. „L'architecture des pyramides de reines à la fin de la VIe dynastie”: L. Pantalacci – C. Berger-El-Naggar (szerk.): *Des Néferkarê aux Montouhotep. Travaux archéologiques en cours sur la fin de la VIe dynastie et la première période intermédiaire; actes du colloque CNRS-Université Lumière-Lyon 2, tenu le 5–7 juillet 2001*. TMO 40. Lyon–Paris, 203–213.
- Lapp, G. 2014. „Totentexte der Privatleute vom Ende des Alten Reiches bis zur 1. Zwischenzeit unter besonderer Berücksichtigung von Sargkammern und Särgen”: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 43, 209–222.
- Leclant, J. – Labrousse, A. 2006. „Découvertes récentes de la Mission archéologique française à Saqqâra (campagnes 2001–2005)”: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions & Belles-Lettres* 150, 103–120.
- Leclant, J. – Berger el-Naggar, C. – Mathieu, B. – Pierre-Croisau, I. 2001. *Les textes de la pyramide de Pépy Ier*. 1–2. Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale 118. Le Caire.
- Lloyd, A. B. (szerk.) 2010. *A Companion to Ancient Egypt*. I–II. Blackwell Companions to the Ancient World. Chichester – Malden, MA.
- Mathieu, B. 1999. „Que sont les textes des pyramides?»: *Égypte, Afrique & Orient* 12, 13–22.
- Mathieu, B. 2004. „La distinction entre Textes des Pyramides et Textes des Sarcophages est-elle légitime?»: S. Bickel – B. Mathieu (szerk.): *D'un monde à l'autre. Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale, „Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages”, IFAO – 24–26 septembre 2001*. BdE 139. Le Caire, 247–262.
- Mathieu, B. 2015. „La paroi est de la chambre funéraire de la reine Ânkhnesepépy II (AII/F/E). Contribution à l'étude de la spatialisation des Textes des Pyramides”: R. Legros (szerk.): *Cinquante ans d'éternité. Jubilé de la Mission archéologique française de Saqqâra. Mission archéologique de Saqqarah V*. BdE 162. Le Caire, 69–76.
- Mathieu, B. 2017. „Re-reading the Pyramids. Repères pour une lecture spatialisée des Textes des Pyramides”: S. Bickel – L. Díaz-Iglesias (szerk.): *Studies in Ancient Egyptian Funerary Literature*. OLA 257. Leuven, 375–462.
- Mathieu, B. 2018. *Les textes de la pyramide de Pépy Ier. Traduction*. MIFAO 142. Le Caire.
- Mathieu, B. – Bène, É – Spahr, A. 2005. „Recherches sur les textes de la pyramide de la reine Ânkhnesepépy II. I. Le registre supérieur de la paroi est de la chambre funéraire (AII/F/E sup)”: *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 105, 129–138.
- Molinero Polo, M. Á. – Sevilla Cueva, C. – Díaz-Iglesias Llanos, L. E. – Villar Gómez, A. M. 2012. „Textos de las Pirámides de la dinastía XXV. Estudio textual e histórico preliminar”: L. M. de Araújo – J. das C. Sales (szerk.): *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica. IV Congresso Ibérico de Egiptologia – IV Congreso Ibérico de Egiptología*. Lisboa, 739–755.
- Morales, A. J. 2013. *The Transmission of the Pyramid Texts into the Middle Kingdom. Philological Aspects of a Continuous Tradition in Egyptian Mortuary Literature*. Ann Arbor, MI.
- Morales, A. J. 2015. „Tracing Middle Kingdom Pyramid Texts Traditions at Dahshur”: G. Miniaci – W. Grajetzki (szerk.): *The World of Middle Kingdom Egypt (2000–1550 BC). Contributions on Archaeology, Art, Religion, and Written Sources. Volume I*. Middle Kingdom Studies 1. London, 221–236.
- Morales, A. J. 2016. „From Voice to Papyrus to Wall. Verschriftung and Verschriftlichung in the Old Kingdom Pyramid Texts”: M. Hilgert (szerk.): *Understanding Material Text Cultures. A Multidisciplinary View*. Materielle Textkulturen 9. Berlin–Boston, 69–130.
- Morales, A. J. 2017a. *The Transmission of the Pyramid Texts of Nut. Analysis of Their Distribution and Role in the Old and Middle Kingdoms*. BSAK 19. Hamburg.
- Morales, A. J. 2017b. „Unraveling the Thread. Transmission and Reception of Pyramid Texts in Late Period Egypt”: S. Bickel – L. Díaz-Iglesias (szerk.): *Studies in Ancient Egyptian Funerary Literature*. OLA 257. Leuven, 463–496.
- Quirke, S. 2007. „Book of the Dead Chapter 178. A Late Middle Kingdom Compilation or Excerpts?»: S. Grallert – W. Grajetzki (szerk.): *Life and Afterlife in Ancient Egypt during the Middle Kingdom and Second Intermediate Period*. GHP Egyptology 7. London, 100–122.
- Russo, B. 2003. „A New Interpretation of Neha's »biographic« text from el-Qattah”: S. Bickel – A. Loprieno (szerk.): *Basel Egyptology Prize 1. Junior Research in Egyptian History, Archaeology, and Philology*. AH 17. Basel, 361–369.
- Sethe, K. 1908. *Die altaegyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrucken und Photographien des Berliner Museums. I. Text, erste Hälfte, Spruch 1–468 (Pyr. 1–905)*. Leipzig.
- Smith, M. 2009. *Traversing Eternity. Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*. Oxford.
- Szczudłowska, A. 1972. „Pyramid Texts Preserved on Sękowski Papyrus”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 99, 25–29.
- Theis, Ch. 2010. „Die Pyramiden der Ersten Zwischenzeit nach philologischen und archäologischen Quellen”: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 39, 321–339.
- Thesaurus Linguae Aegyptiae*. 2014. <http://aew.bbaw.de/tla/> (utolsó letöltés: 2020. február 19.).
- Vernus, P. 2016. „L'écrit et la canonicité dans la civilisation pharaonique”: K. Ryholt – G. Barjamovic (szerk.): *Problems of Canonicity and Identity Formation in Ancient Egypt and Mesopotamia*. CNI Publications 43. Copenhagen, 271–347.
- Vernus, P. 2017. „Modelling the Relationship between Reproduction and Production of 'Sacralized' Texts in Pharaonic Egypt”: T. Gillen (szerk.): *(Re)productive Traditions in Ancient Egypt. Proceedings of the Conference Held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*. Aegyptiaca Leodiensia 10. Liège, 475–509.
- Wegner, J. 2009. „The Tomb of Senwosret III at Abydos. Considerations on the Origins and Development of the Royal Amduat-tomb”: D. P. Silverman – W. K. Simpson – J. Wegner (szerk.): *Archaism and Innovation. Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*. New Haven – Philadelphia, 103–168.
- Wegner, J. 2010. „Tradition and Innovation. The Middle Kingdom”: W. Wendrich (szerk.): *Egyptian Archaeology*. Chichester, 119–142.
- Wegner, J. – Cahail, K. 2015. „Royal Funerary Equipment of a King Sobekhotep at South Abydos. Evidence for the Tombs of Sobekhotep IV and Neferhotep I?»: *Journal of the American Research Center in Egypt* 51, 123–164.
- Willems, H. 2010. „The First Intermediate Period and the Middle Kingdom”: A. B. Lloyd (szerk.): *A Companion to Ancient Egypt*. Chichester – Malden, MA, 81–100.